

raad van kerken in nederland

oecumenische bezinning

bezinning
44 / 2013

Geloof en economie en het perspectief op de economische crisis

Inhoudsopgave

	pagina
Inleiding	5
I Noodzaak voortgaande bezinning	6
II Achtergronden economische crisis	8
III Christelijke waarden	15
IV Waarom bezinning?	20
V Perspectief	28
Stellingen	29
Gespreksvragen	33
Ter bezinning	34
Noten	36
Colofon	

Een creatief groen initiatief: tuintje op een boot in de haven

Inleiding

De economische crisis roept vragen op die de fundamenteën van ons bestaan raken. Op de beleidsvragen zijn eenvoudige antwoorden niet mogelijk en de politieke keuzes zijn ingewikkeld. Goede voorlichting is noodzakelijk. Daarnaast is het van belang dat we ons bezinnen op de vraag wat het geloof te betekenen heeft voor de economische werkelijkheid waarin wij leven.

Het doel van de voorliggende brochure is tweeledig. Naast informatie over de achtergronden van de heersende economische crisis willen we ons bezinnen op de bijdrage die we vanuit het geloof kunnen leveren aan het maatschappelijk debat. De brochure borduurt voort op eerdere bezinningsbrochures.

De brochure gaat naar alle lokale Raden van Kerken in Nederland en daarmee naar alle leden van parochies en kerkelijke gemeenten. Wij vragen ook andere lezers die op welke wijze dan ook aan het debat willen deelnemen, kennis te willen nemen van deze brochure. Dat geldt ook voor degenen die bij het beleid inzake de economische crisis een rol kunnen en willen spelen. Aan het eind van de brochure zijn stellingen en gespreksvragen geformuleerd die uitnodigen tot bezinning.

Noodzaak voortgaande bezinning

‘We leven in een ongewisse wereld. De politiek van de Verenigde Staten (V.S.) beïnvloedt ons leven vaak meer dan wat in Den Haag of Brussel wordt beslist. Veel mensen ervaren in hun dagelijks werk hun onmacht, bijvoorbeeld wanneer ze besluiten moeten accepteren die ver weg voor hen zijn genomen, omdat het bedrijf waar ze werken de dochter is van een multinational. Meer dan ooit zijn we afhankelijk van de ‘wereld-economie’. Over de aardbol flitsen dagelijks enorme kapitaalstromen heen en weer, die in korte tijd hele economieën kunnen ontregelen. We zijn – of we willen of niet – onderdeel van een wereldwijd politiek en economisch geheel.’

Deze profetisch gebleken woorden stonden in de in 2002 verschenen brochure van de Raad van Kerken getiteld *Economie in dienst van leven*.¹ Sindsdien en vooral na 2008 is het besef van wereldwijde afhankelijkheid en bijbehorende onmacht alleen maar sterker

geworden. Zelden in de geschiedenis hebben wij waargenomen hoe snel economische veranderingen wereldwijd om zich heen grijpen. Wat zich in 2008 als een banken- en huizen crisis in de V.S. aandiende, vertaalde zich binnen een jaar in een wereldwijde economische crisis. In de Europese Unie werd naast de onroerendgoedsector de financiële sector en daarmee de hele economie zwaar getroffen. Nu staan wij op een nieuw kruispunt in de geschiedenis van het ruim 60 jaar gaande proces van Europese eenwording.

Omdat de aard van de problemen toch weer anders is dan die in het begin van deze eeuw, heeft de Raad van Kerken deze nieuwe bezinningsbrochure samengesteld. De beleidsvragen en politieke keuzes zijn zo complex dat eenvoudige antwoorden niet mogelijk zijn. Maar dat de materie complex is, betekent niet dat de kerken dan maar moeten zwijgen. Integendeel. Juist in deze tijd van ingrijpende veranderingen is het van

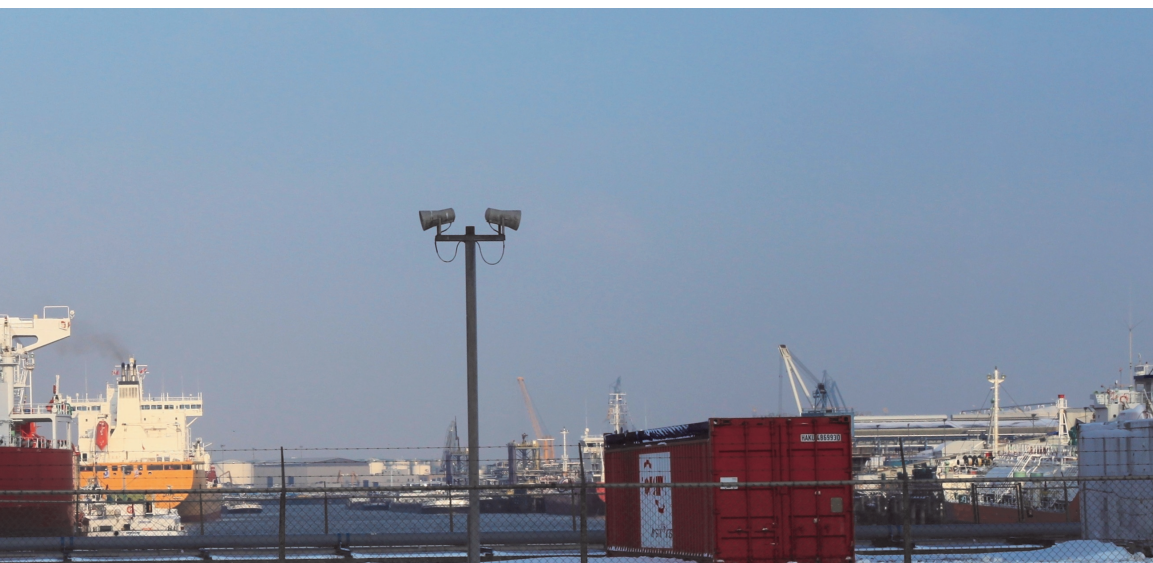
Wereldwijde economische veranderingen: voortgaande industrialisatie

groot belang dat we ons bezinnen op de vraag wat het geloof te betekenen heeft voor de economische werkelijkheid waarin wij leven, en voor de ordening daarvan. Uit de Bijbel en de traditie van gelovige bezinning op sociale vragen zijn centrale begrippen voortgekomen die kunnen fungeren als richtsnoer voor het persoonlijke en maatschappelijk leven in de huidige maatschappelijke context.

De Raad van Kerken heeft niet de pretentie concrete oplossingsrichtingen voor de economische crisis aan te geven, wel om een beknopte analyse te geven van de crisis in het bredere kader van kerk en samenleving. Richtingwijzers die wij daarbij hanteren, ontleenen we aan het sociale denken zoals zich dat ontwikkeld heeft in de oecumene.

De inhoud van de brochure is als volgt. Allereerst geven wij in hoofdstuk 2 een korte beschrijving van de achtergronden en oorzaken van de economische crisis. Daarna volgt in

hoofdstuk 3 een beschrijving van enkele begrippen die centraal staan bij de bezinning in de kerken op economische vraagstukken, zowel in de protestantse als in de katholieke traditie. Vervolgens belicht hoofdstuk 4 op basis van die begrippen enkele aspecten van de economische crisis. De analyse van de hoofdstukken 2 tot en met 4 biedt aanknopingspunten voor een perspectief op de hedendaagse ontwikkelingen in de economie en de samenleving. Wat dat betekent voor de kerkelijke gemeenten en voor de individuele gelovigen in de verschillende rollen die zij vervullen in het economisch verkeer, is weergegeven in hoofdstuk 5. Ten slotte sluiten wij deze brochure af met stellingen en gespreksvragen om verder over na te denken en te discussiëren, mede omdat binnen het kort bestek van deze brochure niet alle aspecten van de economische crisis belicht kunnen worden. Juist ook als het gaat om de meer praktische implicaties van deze bezinning, hebben wij elkaar nodig in een voortgaand gesprek.

Achtergronden economische crisis

Eind 2012 bevindt de economie zich in een zware en complexe crisis, een crisis veroorzaakt door moreel falen met onrealistische en risicovolle leningen aan bezitters van onroerend goed, de verkoop van hypotheeken in ondoorzichtige pakketten ('securitisaties'), onbetrouwbare ratings en een risicovol investeringsbeleid gedreven door exorbitante bonussen. Deze focus op het morele tekort van financiële professionals contrasteert op het eerste gezicht met de meer algemene kritiek op het neoliberale model van de vrije markt, maar kan bij nader inzien ook samengaan met kritiek op dit model. Volgens deze kritiek is de deregulering sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw een van de oorzaken van de crisis. Door afschaffing van regels en beperkingen, ontstond een ongelimiteerde concurrentieslag waardoor financiële intermediairs werden geprikkeld om meer risico te nemen.

Deregulering heeft als achtergrond het ideaal van de vrije markt, zoals dat verdedigd werd door Friedrich Hayek en Milton Friedman. Dit wordt ook wel aangeduid als het zogenaamde Angelsaksische model van het kapitalisme (ook wel neoliberale of Wall Street-model genoemd), tegenover het Rijnlandse model, zoals we dat bijvoorbeeld in ons land kennen met een door een actieve overheid en overleg van overheid, werkgevers en werknemers gereguleerde markt.² Wat een vrije markt precies is, is niet eenduidig. Gewoonlijk wordt het begrip gebruikt voor markten waar prijsvorming vrij, zonder direct overheidsingrijpen, tot stand komt, op basis van concurrentie en met vrije toetreding. Volgens de economische theorie leidt de vrije markt onder bepaalde voorwaarden tot een optimale uitkomst. Belangrijke voorwaarden zijn onder andere dat er sprake is van volkomen

De economische crisis moet tegen de achtergrond van een complex aan ontwikkelingen geplaatst worden. We sommen hier puntsgewijs de belangrijkste op

- wereldwijde onbalans in handelsstromen met als gevolg een onbalans in financiële stromen (zoals de dollaroverschotten van China);
- sterke groei van internationale geldhandel;
- een enorme groei van schuldposities;
- gebruik van complexe en intransparante financiële instrumenten en van producten waarmee leningen verstrekt werden;
- stagnerende huizenmarkten, begonnen in de V.S;
- als gevolg hiervan grote afschrijvingen bij financiële instellingen, inzakken van het onderling vertrouwen tussen banken en daardoor het opdrogen van de financiële markten;
- divergentie tussen verschillende Europese landen vanwege verschillen in concurrentiepositie, aandeel van de financiële sector, onroerendgoedmarkt en overheidsfinanciën met als gevolg een vertrouwenscrisis in de euro.

mededinging (dat wil zeggen er zijn veel of voldoende vragers en aanbieders), dat de prijs en kwaliteit van producten transparant zijn, dat het om individuele goederen en niet om collectieve goederen (bijvoorbeeld dijken en vuurtorens) gaat en dat er geen externe effecten optreden. Van externe effecten is sprake als de activiteiten van een individu of bedrijf gevolgen in termen van kosten en baten voor anderen hebben die niet in de prijsvorming tot uitdrukking komt. Een voorbeeld is milieuverontreiniging, die vooral maatschappelijke kosten met zich meebrengt. De productie door het betreffende bedrijf is dan 'te hoog' en inefficiënt en de prijs van het product 'te laag'.

In het vrijemarktperspectief van het Angelsaksische model is vooral een goed ontwikkeld systeem van private eigendomsverhoudingen van groot belang voor het functioneren van de economie. De organisatie van ondernemingen staat in het teken van verdediging van particulier bezit: de taak van het bestuur van de onderneming is gelegen in het behartigen van de belangen van de eigenaren van de onderneming, de aandeelhouders. Dit impliceert dat ondernemingen streven naar winstmaximalisatie met het oog op het vergroten van de aandeelhouderswaarde. Actief overheidsingrijpen in het economisch proces is in deze visie contraproductief, omdat de overheid relatief weinig informatie heeft en de toekomst te onzeker is. Macro-economisch beleid, industriepolitiek en prijs- en loonpolitiek worden daarom alle verworpen. Zelfs bij antimededingingsbeleid om de concurrentie te bevorderen of de bestrijding van negatieve externe effecten van ondernemingen dient de overheid zich

bescheiden op te stellen, omdat het risico van overheidsfalen groter wordt geacht dan dat van marktfalen. Zo stelt Milton Friedman, die aanvankelijk een groot voorstander was van antimededingingswetgeving, dat dit soort overheidsregulering meer schade dan goed doet en dat het beter nagelaten kan worden.³

Het Angelsaksische model, gebaseerd op de denkbepelden van Hayek, is met name in de V.S. op utopische wijze gepopulariseerd door de filosofie van het objectivisme van Ayn Rand, auteur van onder andere het boek *Atlas Shrugged* (1957). In deze filosofie wordt alleen een individueel gericht eigenbelang als rationeel gezien en als de hoeksteen van een gezonde samenleving. Medelijden of altruïsme is een ondeugd. Leef nooit voor een ander en vraag de ander nooit voor jou te leven, is de gedachte die haar boek doortrekt. Daarmee heeft deze vorm van kapitalisme een voedingsbodem die haaks staat op de christelijke waarden en tradities.

Meer christelijke inspiratiebronnen voor de ideologie van de vrije markt zijn aan te wijzen bij John Locke en Adam Smith. John Locke was een Engelse filosoof, die leefde van 1632 tot 1704. Volgens Locke leert de rede dat niemand een ander mag schaden in zijn leven, gezondheid, vrijheid of bezit. Iedereen heeft het recht op vrijheid en derhalve een recht op eigendom van de vruchten van zijn arbeid. De overheid dient de bovengenoemde rechten te beschermen. Inderdaad is economische vrijheid een belangrijk goed, waar wij als Westerse burgers dagelijks van genieten. Recent onderzoek laat zien dat het respecteren van economische vrijheidsrechten niet alleen van groot belang is voor de

De Bijbelse liefde

In zijn inaugurele oratie *Publieke liefde. Agapè als bron voor maatschappelijke vernieuwing in tijd van crisis* geeft prof. dr. G.J. Buijs de volgende definitie van de Bijbelse liefde:

‘iemand concrete commitment aan het openbloeien van iemand [of iets] anders op weg naar gedeelde vreugde’.

‘Liefde is dus mijn bijdrage aan het openbloeien van een ander. Het is creativiteit die gericht is op iets buiten mij. Het motief is de ander. Het motief is niet: ik streef via die ander naar winst. Het motief is ook niet: ik span me wel in voor die ander, maar daar verwacht ik dan ook compensatie voor. Wat wél gebeurt, is dit: de dienst aan de ander *blijkt*, zonder dat ik daar op uit ben, wederkerig te zijn. De collega met wie ik samenwerk, de ernstig zieke die ik jaar in jaar uit in het verborgene verzorg, de leerling aan wie ik extra en persoonlijke aandacht besteed, blijkt ook mij iets te geven. Zij of hij gaat iets voor mij betekenen. En we gaan er allebei, hoe verschillend onze rol ook is, vreugde aan beleven. Het is gedeelde vreugde.’

Bron: preek van Roelf Haan d.d. 12-08-2012

Zie ook discussievraag 1.

economie, maar ook voor de levensvreugde van mensen. Dat geldt zowel voor arme als voor rijke landen.⁴

Adam Smith, die wordt beschouwd als de grondlegger van de moderne economische theorievorming, leefde van 1723 tot 1790. Smith was een Schotse deïst. Het deïsme was een vrijzinnige variant van het protestantisme. Deïsten geloven weliswaar dat God de wereld geschapen heeft, maar vervolgens het wereldgeheel zijn gang laat gaan door middel van ingeschapen wetten. Hier komt de metafoor vandaan van de horlogemaker wiens onzichtbare hand aan het werk is in het mechaniek van het horloge. Adam Smith hield zich in het bijzonder bezig met de moraalfilosofie, het denken over het goede handelen. Binnen die moraalfilosofie bevond zich

ook wat wij nu het domein van de economie noemen. Smith hanteert in zijn moraalfilosofie het sympathiebeginsel. Het gaat om het beginsel van het medegevoel. Door het medegevoel dat God in de mensen heeft gelegd, kunnen ze de goede manier vinden om met elkaar om te gaan. Het sympathiebeginsel of commerciebeginsel keert in de economische theorie terug in de gestalte van het eigenbelang. Een handelaar is namelijk alleen commercieel succesvol, als hij zich goed kan inleven in wat de klant wil. In feite heeft Smith daarbij een positieve opvatting van eigenbelang voor ogen. Het volgen door iedereen van dit (welbegrepen) eigenbelang leidt tot de commerciële samenleving, de samenleving waarin het medegevoel (commercie) leidend is. Het is belangrijk om te zien dat de begrippen eigenbelang en

commercie bij Smith een positieve betekenis hebben. Ze zijn niet beladen met de negatieve associaties die velen heden ten dage erbij hebben.

Smith hanteert dus een natuurlijke theologie, waarin een onzichtbare hand op eigenbelang gerichte economische actoren onbedoeld doet meewerken aan de welvaart van allen. Bij Smith is deze theorie van de onbedoelde gevolgen moreel en institutioneel ingekaderd, daarom kan er bij Smith gesproken worden van een welbegrepen eigenbelang. In latere interpretaties van het werk van Smith is deze inkadering uit het zicht verdwenen.

Het kan niet worden ontkend dat het eigenbelang een belangrijke motor is in het economisch proces en belangrijke positieve gevolgen heeft voor de welvaart van allen en de vermindering van armoede. Toch had ook Smith er onvoldoende oog voor dat het eigenbelang heel destructief kan uitwerken. Het kwaad wordt volgens hem uiteindelijk altijd gebruikt voor het goede, in overeenstemming met Gods voorzienigheid.⁵ De schadelijke effecten van eigenliefde worden in de werkelijkheid echter lang niet altijd gecorrigeerd door onbedoelde positieve gevolgen.

Protestbord occupybeweging Amsterdam

De filosofie van Ayn Rand heeft een belangrijke invloed gehad op het financieel-economisch beleid in de V.S, omdat Alan Greenspan, bestuursvoorzitter van de FED (het systeem van Amerikaanse centrale banken) van 1987 tot 2006, een fervent aanhanger was van Ayn Rand en de ideologie van de vrije markt toepaste in zijn beleid. Dit beleid is mede van invloed geweest op het ontstaan van de kredietcrisis. Dat betekent niet dat het Angelsaksische model de enige of belangrijkste oorzaak is van de economische crisis. Hoewel er zeker argumenten kunnen worden aangedragen voor de stelling dat de economische crisis verband houdt met dit model, zijn wij ons ervan bewust dat de werkelijkheid complexer is. Immers, in het verleden hebben zich ook zware economische crises voorgedaan in landen die niet op het Angelsaksisch model geënt waren, zoals in Japan en Zweden.

Een element van het Angelsaksische model dat duidelijk wel verband houdt met het ontstaan van de crisis, is dat binnen dit model van alle partijen die bij een bedrijf betrokken zijn (werknemers, management, aandeelhouders, klanten) de aandeelhouders prioriteit krijgen: het maximaliseren van de aandeelhouderswaarde is de ultieme doelstelling van een bedrijf. Ook Europese bedrijven hebben zich in de afgelopen decennia meer gericht op deze doelstelling. Het bestuur van ondernemingen heeft zich daarop aangepast. Een van de aspecten daarvan is dat managers in toenemende mate met bonussen, opties of aandelen worden beloond.

In één van zijn belangrijkste boeken *Capitalism and Freedom* onderstreept

Friedman dat banken en ondernemingen als maatschappelijke verantwoordelijkheid zoveel mogelijk geld moeten verdienen voor hun aandeelhouders. Deze benadering leidde tot specifieke theorieën over de taak van het management en de motiverende rol van bonussen daarbij. De theorieën gaan uit van een tegenstelling tussen managers van bedrijven en aandeelhouders. Enerzijds hebben managers eigen belang bij de continuïteit en de maatschappelijke dienstverlening ervan en zijn ze daarom minder geneigd risico's te nemen, en anderzijds zou het aandeelhouders uitsluitend om korte termijn hoge winstgevendheid gaan waar ook het nemen van risico een bijdrage aan kan leveren. Om deze tegenstelling te overbruggen, werden de bonussen bedacht. Managers kregen hogere bonussen naarmate zij er beter in slaagden bepaalde doelen voor hun aandeelhouders te bereiken. Naarmate zij meer geld verdienden voor de aandeelhouders, verdienden zij ook meer geld voor zichzelf. Hiermee worden bestuurders gestimuleerd om een korte termijn visie te volgen met hoge winsten en die visie te laten prevaleren boven de lange termijn continuïteit van de onderneming.

Een probleem in het systeem is, dat de betere prestaties van duizenden medewerkers leidt tot een inkomenssprong bij de bestuurders aan de top. Alsof het succes van het bedrijf alleen aan hun doen of laten te danken is, in plaats van aan de verhoogde inzet van de werknemers of een toevallig gunstig economisch klimaat. De hoge beloning achten wij een onethische toerekening, ook al is het bedrag (althans in Nederland) op het geheel van de extra winst te verwaarlozen. Tussen 2002 en 2006 steeg de beloning van

Barcelona: als gevolg van de crisis vuilnis in de straten en huizen verlaten en afgebroken

CEO's (Chief Executive Officers) van grote ondernemingen in Nederland als gevolg hiervan met gemiddeld 26,4% per jaar (tegen 1,4% voor de gemiddelde werknemer).⁶ De keerzijde van deze prestatiebeloning is evenwel dat het managers aanzet tot het nemen van extra risico's. Die risico's raken henzelf echter niet. De effecten van risico's op de beloning zijn asymmetrisch. Vallen deze positief uit, dan leidt de extra winst tot een hoge beloning. Vallen de risico's negatief uit, dan kan hooguit de prestatiebeloning tijdelijk ontnomen worden, maar extra grote schade aan managers blijft uit; deze wordt gedragen door aandeelhouders, werknemers en andere belanghebbenden. Algemeen wordt erkend dat

dit bij vooral banken in de jaren voorafgaand aan de crisis tot te grote risico's in het investeringsbeleid heeft geleid en daarmee heeft bijgedragen aan het ontstaan van de crisis en de grote schade aan de economie die daar het gevolg van is geweest.

Het verloop van de crisis

De crisis duurt nu al enkele jaren. Steeds duiken weer nieuwe problemen op, die voor grote onzekerheid zorgen, zoals recentelijk met Cyprus. Intussen is de situatie in landen als Griekenland en Spanje met hoge werkloosheid en terugval in voorzieningen dramatisch verslechterd. Vooral de slechte vooruitzichten van Spanje baren velen grote zorgen

wegens de omvang van de Spaanse economie. Ook in Portugal is de werkloosheid hoog. In sommige landen zoals Ierland doet zich wel weer economische groei voor door een stijging van de export. Niettemin is ook daar nog een lange weg te gaan. In Italië is herstel van het concurrentievermogen nog niet echt van de grond gekomen. Dit is mede het gevolg van het feit dat structurele hervormingen uitblijven, niet in het minst door het verzet van partijen, die daarmee het geloof van de markten in modernisering van de Italiaanse economie ondermijnen.

Een van de oorzaken waarom de crisis in de Europese Unie zo hardnekkig is, is dat er sprake is van een divergentie in economische ontwikkeling binnen Europa en dat een overtuigend beleid om deze divergentie een halt toe te roepen, te langzaam op gang kwam. Veel economen en Europese politici wijzen op de noodzaak van een verdergaande politieke en economische integratie binnen de Europese Unie om de crisis effectief te kunnen bestrijden. Die integratie is er wel voor het monetaire beleid. Binnen de zeventien eurolanden zijn er wegens de gezamenlijke munt geen mogelijkheden meer om een nationaal monetair beleid te voeren. Door de koppeling van de gulden aan de D-Mark volgde Nederland overigens de facto al sinds 1983 het Duitse monetaire beleid. Vanaf de invoering van de euro in 1999 is de Europese Centrale Bank (ECB) in Frankfurt verantwoordelijk voor een stabiel monetair beleid.⁷ De mogelijkheden voor budgettair economisch beleid zijn beperkt. De voorwaarden zijn vastgelegd in het Verdrag van Maastricht van 1992 (= Verdrag van de Europese Unie) en het Verdrag van Amsterdam van 1997 (=

Stabiliteit- en Groeipact). Latere EU-verdragen, te weten het Verdrag van Nice en het Verdrag van Lissabon over het functioneren van de Europese Unie, borduren hierop voort. Elementen van een beleid van verdere integratie in de Europese Unie zijn op korte termijn de oprichting van een bankenunie, een permanent noodfonds, het instellen van een Europees depositogarantiestelsel, meer internationaal toezicht op banken, de introductie van Eurobonds en een begrotingsunie. Hoewel er goede argumenten zijn voor (maar ook argumenten tegen) dergelijke maatregelen, is het probleem dat daar onlosmakelijk een verdere overdracht van nationale soevereiniteit aan Europese instellingen mee is verbonden. Grote delen van de bevolking in de Europese Unie hebben, juist nu het slecht gaat, daar grote moeite mee. De kerken in Europa hebben zich steeds positief uitgesproken over de Europese eenwording, mits daarin recht wordt gedaan aan belangrijke zaken als sociale gerechtigheid, internationale solidariteit, duurzaamheid, democratie en transparantie. Zij hebben dat pleidooi de laatste jaren herhaald.⁸

Zorg voor de schepping

Christelijke waarden

Economie is een terrein van het leven waarin waarden en normen volop aanwezig zijn en tot uitdrukking komen. In de economische wetenschap gaat het om het beschrijven en bestuderen van keuzes die mensen maken in situaties van schaarste, op basis van alle mogelijke afwegingen. Al die keuzes zijn van groot belang voor het menselijk welbevinden. In onze dagelijkse werkelijkheid lijkt 'economie' synoniem geworden met 'geld verdienen'. Als we om ons heen kijken, zien we echter dat het de meeste mensen helemaal niet gaat om geld verdienen alleen. Ze streven naar een gelukkig en gezond leven, naar een vreedzame manier van samenleven en naar voldoening in hun werkzaamheden. Er bestaat een grote verwevenheid tussen het economische terrein en andere terreinen van het maatschappelijk leven, zoals politiek, religie en sociale verbanden, waar een veelheid aan waarden en normen een rol speelt. Het veroorzaakt grote schade aan het leven, wanneer er van wordt uitgegaan dat in onze maatschappij alleen die waarden en normen toonaangevend zijn die gelden vanuit een opvatting van 'economie' waarbij het louter en alleen gaat om geld verdienen.

In de Bijbel en de traditie van de kerken treffen we verschillende begrippen aan die aanduiden wat van belang is in het economisch verkeer, zoals menselijke waardigheid, gemeenschappelijk belang, gerechtigheid en solidariteit en aandacht voor de schepping. De menselijke waardigheid vloeit voort uit de schepping van de mens naar het beeld van God. Ieder mens is een uniek persoon. Persoon zijn betekent dat mensen drager van hun eigen denken en handelen zijn en in staat tot zelfkennis en gemeenschap met

anderen. Deze vrijheid gaat gepaard met, en is tevens voorwaarde voor, het dragen van verantwoordelijkheid voor henzelf en voor hun medemensen.

Menselijke vrijheid en het sabbatjaar

Het sabbatjaar komt ter sprake in Exodus 23:10-11 en Deuteronomium 15 en bevat bepalingen om de ellendige gevolgen van slavernij te doorbreken. Soms was een Israëliet door armoede gedwongen zich als slaaf te verkopen. Een dergelijke situatie mocht echter niet eindeloos voortduren. Na zes jaren kreeg de Hebreeuwse slaaf weer de kans om opnieuw een eigen bestaan op te bouwen. Deuteronomium 15 rept ook over de kwijtschelding van schulden. Na verloop van zeven jaar werd een algemene kwijtschelding van schulden gedaan. Het doel van dit gebod is dat er geen blijvende schuldverhoudingen zouden ontstaan en zo te voorkomen dat mensen hun vrijheid zouden verliezen. Daar komt nog bij dat Deuteronomium voorschrijft dat, wanneer men de slaaf laat gaan, men hem rijkelijk moet voorzien van vee en koren en van wat de perskuip oplevert, zodat de man met zijn gezin een reële kans heeft om een nieuw bestaan op te bouwen.

Zie discussievraag 2.

Het gemeenschappelijk belang betreft de sociale condities waaronder mensen hun bestemming kunnen realiseren. De individuele persoon kan het goede leven niet alleen realiseren, maar uitsluitend in samenhang met anderen op verschillende niveaus van maatschappelijk leven, zoals gezin, onderneming, stad, regio, staat en wereldwijde gemeenschap. Ieder mens is geroepen om ten dienste te staan van anderen. Dat vergt een voortdurende inspanning, waarop we elkaar ook kunnen aanspreken. De laatste decennia zijn we ons er steeds meer van bewust geworden dat ook aandacht en zorg voor natuur en milieu (rentmeesterschap in partnerschap, dat wil zeggen de afhankelijkheid van

en verbondenheid met het ecosysteem) tot dit gemeenschappelijk belang behoren. Aandacht voor de kwetsbaarheid van de aarde en de eindigheid van de aardse hulpbronnen, en dus voor de categorie van genoeg of voldoende ('sufficiency' in het oecumenische taalgebruik) is onontkoombaar.

Gerechtigheid en rechtvaardigheid als handelen dat daaruit voortvloeit, wil in zijn alledaagse betekenis zeggen dat ieder moet krijgen wat hem of haar binnen de verhoudingen van een gemeenschap toekomt. Vandaar ook de deugd van eerlijkheid. Want oneerlijkheid in handel impliceert dat men het eigendom van een ander zich ten onrechte

Onbevangen, geld is nog geen onderwerp van belang

Betrouwbaarheid en rentmeesterschap

‘Wie betrouwbaar is in het geringste, is ook betrouwbaar als het om veel gaat, en wie oneerlijk is in het geringste, is ook oneerlijk als het om veel gaat. Als jullie onbetrouwbaar blijken in de omgang met de valse mammon, wie zal jullie dan werkelijk belangrijke dingen toevertrouwen?’ (Lucas 16:10-12)

‘Mammondienst’ wordt gewoonlijk vereenzelvigd met geldzucht. In Jezus’ tijd had dit woord de betekenis van rijkdom, winst, vaak misdadig verkregen winst. De Bijbel waarschuwt niet tegen het gebruik van geld als zodanig, maar wel tegen het vertrouwen op geld als de hoogste zekerheid en doel in het leven.

Een van de gevaren van geldzucht is dat het aanzet tot oneerlijkheid. In het economisch verkeer betekent betrouwbaarheid dat je de ander niet misleidt en dat je gedane afspraken nakomt. Als handelspartners elkaar eerlijk informeren, kunnen zij beiden goed beoordelen of de deal bijdraagt aan hun welzijn. Er is dan sprake van een economisch surplus waarin beiden delen. Maar als een van de partijen dingen verzwijgt die voor de andere handelspartner van belang zijn, manipuleert men diens beslissing ten gunste van zichzelf en ten koste van de ander. Men schaadt de belangen van de ander en doet deze daarom onrecht aan.

De omgang met geld heeft ook consequenties voor andere terreinen van het leven. Je kunt niet onbetrouwbaar zijn in geldzaken en tegelijkertijd volhouden in alle andere dingen wél betrouwbaar te zijn. De omgang met geld heeft dus een belangrijke signaalfunctie. Wij praten niet vaak met elkaar over geld en over hoe wij dat verdienen. Dat is misschien ook wel goed, maar dat mag er niet toe leiden dat wij elkaar daar in het geheel niet op aan durven aanspreken. Want betrouwbaarheid in geldzaken is fundamenteel voor ons hele handelen.

De woorden van Jezus impliceren dat geld slechts betrekkelijke waarde heeft. Wanneer men niet betrouwbaar is gebleken ten aanzien van zoiets betrekkelijks als geld, zal men ook werkelijk belangrijke dingen niet kunnen behartigen. Wij hebben de neiging geld heel belangrijk te vinden, zeker in verband met de zorg over onze individuele materiële behoeften. Jezus wijst erop dat onze neiging om belang te hechten aan geld in dit verband gemakkelijk leidt tot een onrechtvaardige toegang tot middelen om zorg te dragen voor onze materiële behoeften.

Zie discussievraag 3.

De voetwassing

toe-eigent. Gerechtigheid betekent ook reciprociteit, oftewel de gouden regel uit Lucas 6: 31: 'En gelijk jij wilt, dat u de mensen doen, doet jij hun evenzo.' Niemand wenst bedrogen te worden door anderen. Dat moet je dan ook een ander niet aandoen.

De Bijbelse gerechtigheid beperkt zich niet tot de zogenaamde commutatieve rechtvaardigheid, die gericht is op wederzijdse ver-

plichtingen. Gerechtigheid is verbonden met gemeenschap en barmhartigheid. Iemands rechtvaardigheid komt bijvoorbeeld in Ezechiël 18:5-9 vooral tot uitdrukking in zijn sociale bewogenheid: niemand onderdrukken, de schuldenaar zijn pand teruggeven, geen roof plegen, zijn brood geven aan de hongerige, de naakte met kleding bedekken, geen rente nemen, zich onthouden van onrecht. Zowel de zogenoemde commutatieve rechtvaardig-

heid (in de zin van de schuldenaar zijn pand teruggeven, geen roof plegen) als de zorg voor hulpbehoevenden vallen onder het begrip gerechtigheid. Hierbij gaat het om een betrokkenheid die zijn vertrekpunt neemt in de kwetsbaarheid van de ander. In de traditie van de kerken wordt dit uitgedrukt met het begrip 'voorkeursoptie voor de armen'. Het vraagt van ons om de zorg voor de zwakkere in het centrum van het gemeenschapsleven te plaatsen, in het besef dat als de ontwikkeling van een persoon geblokkeerd wordt, door armoede of werkloosheid, dat de kwaliteit van de gemeenschap dan wordt aangetast. Een veralgemenisering hiervan is het principe van solidariteit dat rust op het besef dat wij als mensen samen een gemeenschap vormen. Een gemeenschap waarin we van elkaar afhankelijk en voor elkaar verantwoordelijk zijn. Een gemeenschap ook waarvan we de kwaliteit of rijke variëteit aantasten door mensen buiten te sluiten.

Een waarde die minder prominent is, maar toch juist specifiek is voor de christelijke ethiek en ook in de economische crisis zeggingskracht heeft, is de deugd van de nederigheid (verwant met de Bijbelse woorden ootmoedigheid en verootmoediging). Christus zelf noemde zich nederig van hart (Matteüs 11:29). In onze hedendaagse context is nederigheid op te vatten als bescheidenheid. Bescheidenheid lijkt niet te passen in een economie waarin concurrentie centraal staat. Toch heeft deze deugd grote betekenis voor het sociaaleconomische leven, omdat het openheid voor het leren van fouten, besef van kwetsbaarheid en de vaardigheid om zich liefdevol te schikken naar de ander bevordert. Door de ander uitnemender

te achten dan zichzelf (Filippenzen 2:3), wordt niet op de ander neergekeken, maar veeleer met waardering tegen de ander opgekeken.

De laatste notie die wij aan de orde willen stellen, is genade. Genade is een dragende grond van het christelijk geloof. Elk terrein van het economisch leven wordt aangetast door destructieve krachten die hun bron vinden in onszelf. Het leven zal altijd een strijd zijn om het goede te bevorderen. Wij weten en ervaren dat wij daarin maar ten dele en soms helemaal niet slagen. Toch hoeft dat niet tot verslagenheid te leiden. Want God is genadig en wil op ons falen vernieuwing schenken. De kerk is geroepen om deze boodschap van genade zelf ter harte te nemen en uit te dragen naar anderen, ook in een tijd van economisch falen en rampspoed. De vernieuwing die Gods genade bewerkstelligt, betreft ook ons economisch handelen. Want economische problemen moeten economisch worden opgelost. Dat het kwaad talloze dimensies heeft die het individu ontstijgen, accentueert juist het christelijke geloofsuitgangspunt dat ons handelen niet zijn oorspong zoekt in de logica van dit systeem, maar zijn perspectief ontleent aan het 'burgerschap in de hemel' (Hebreeën 13:14). Het staat in het teken van het 'nochtans!'

De hiervoor genoemde waarden zijn naar onze mening van betekenis bij het verstaan van de economische crisis. In dit hoofdstuk willen wij dat illustreren aan de hand van een aantal concrete voorbeelden. Deze voorbeelden hebben overigens niet de bedoeling de schuld eenzijdig bij bepaalde groepen in de samenleving te leggen. Dat zou een te simpele benadering zijn. Juist omdat de crisis ons confronteert met onvolkomenheden of zelfs grondfouten in het systeem, zijn verantwoordelijkheden niet eenvoudig aan bepaalde groepen of personen toe te schrijven. Niet ieders verantwoordelijkheden en mogelijkheden zijn even groot. Hier past zorgvuldigheid.

Menselijke waardigheid

Menselijke waardigheid vereist dat de mens, hoewel onderworpen aan velerlei invloeden, als persoon in beginsel de vrijheid toekomt om zelf vorm te geven aan het eigen leven. De economische crisis laat zien dat een sterke terugval in welvaart en hoge werkloosheid de menselijke waardigheid teneerdrukt. Een extreem voorbeeld is de zelfmoord van een 77-jarige man in Griekenland. Hij zag geen andere uitweg en wilde een 'waardig einde voordat ik eten moet zoeken tussen het vuilnis', zo schreef hij in een afscheidsbrief. Door de economische crisis, plegen meer mensen in de Europese Unie zelfmoord. In Spanje is zelfmoord inmiddels de grootste niet-natuurlijke oorzaak van sterfte. Dat illustreert hoe de huidige harde economische omstandigheden mensen perspectief en controle over het eigen leven ontnemen. Dat geldt ook vooral de jongeren in landen als Spanje en Griekenland, waar de jeugdwerkloosheid meer dan 55% respectievelijk 58% bedraagt. Ook op een andere wijze is

door de ontwikkelingen op financiële terrein de waardigheid van mensen aangetast. Het inzetten op het eigenbelang en de motivatie van overwegend financiële prikkels schaden de onderlinge zorg die mensen voelen en in praktijk brengen. De maatschappelijke gevolgen van een dergelijke 'bonuscultuur' zijn verwoestend. Het is in die cultuur dat ook financiële excessen zich konden voordoen zoals we die bij woningbouwcorporaties waarnemen.

Gemeenschappelijk belang

De economische crisis duidt op een verwaarlozing van het gemeenschappelijk belang, dat wil zeggen de sociale condities waaronder mensen tot ontwikkeling kunnen komen. Deze uitholling van het gemeenschappelijk belang is mede ingegeven door de sterke prikkels tot geldelijk gewin. In de financiële wereld komt dit tot uitdrukking in de bonuscultuur. Ook in Nederland is er in de tweede helft van de jaren tachtig van de vorige eeuw een omslag gekomen in het beursgenoteerde bedrijfsleven en werden managers steeds meer beloond met bonussen en optiepakketten. Door de grote versnelling in waarde bij stijging van de beurskoers werken opties het speculeren met de eigen onderneming in de hand. Dat heeft een immoraliteit in het bedrijfsleven gebracht, die daarvoor niet bestond. Zo heeft de nadruk op financiële prikkels de motivatie van bankiers aangetast. Alhoewel banken in hun gedragscodes het klantbelang voorop stellen, worden in de praktijk klanten als middel gezien om de eigen bonus te stimuleren door omzetgroei en hogere winstpercentages die minder ruimte laat voor dienstverlening. Men bezweek voor de verleiding de informatieachterstand van

klanten te gebruiken om producten te verkopen die de winst van de bank dienen, maar die het belang van de klanten schaden. Een voorbeeld hiervan zijn de al eerder genoemde (subprime) hypotheeklen die in de V.S. zijn verstrekt en die aan de basis lagen van de crises. Bij de verkoop van deze hypotheeklen werd geen grondige test op het inkomen en de persoonlijke situatie van klanten gedaan. Bij deze subprime hypotheeklen werd in het begin een lage rente betaald, maar de rente liep geleidelijk op. In de bundels van hypotheeklen ('securitisaties' en 'collateralized debt obligations') die werden doorverkocht aan investeerders zat een deel verpakt van deze risicovolle hypotheeklen. Door deze hypotheeklen door te verkopen werden de risico's deels op anderen afgewenteld. Op het moment dat de rente steeg, konden in toenemende mate gezinnen de kosten van de hypotheek niet meer betalen met als gevolg gedwongen verkoop van hun huizen en een daling van huizenprijzen. Dit had verregaande sociale gevolgen en leidde tot de bankencrisis. Door dit alles kalfde ook het vertrouwen in de financiële sector af, tot grote schade van de banken en de samenleving.

Internationale geldstromen tussen landen kunnen zowel corrigerend werken als destabiliseren en daarmee het gemeenschappelijk belang schaden. Zij bepalen de speelruimte van individuele landen. De internationale geldhandel is de laatste decennia enorm gegroeid. Aan deze thematiek werd ruim aandacht besteed in de brochure van de Raad van Kerken uit 2002. Daarin werd onder andere opgemerkt dat door de ontwikkelingen in de communicatietechnologie de banken profijt trekken uit de koersverschillen op ver-

schillende plaatsen in de wereld voor een en dezelfde munt. Er worden steeds meer constructies geïntroduceerd, ook in de handel van effecten en goederen, zoals opties, swaps, futures en andere zogenaamde derivaten. Al deze nieuwe bankproducten hebben met elkaar gemeen dat ze voordeel halen uit het verdelen van financiële risico's over diverse tijden en plaatsen.

Door deze ontwikkelingen is geleidelijk de situatie ontstaan dat de internationale handel in geld en geldproducten vele malen omvangrijker is geworden dan de totale internationale handel in goederen. Geld is dus niet louter meer de andere kant van de goederenmedaille. Het is ook een zelfstandig goed of product geworden met belangrijke vliegwielleffecten.

Het speculeren op 'deficit', dat wil zeggen erop speculeren dat een bedrijf – of zelfs een land – failliet gaat, zodat je eraan verdient, wanneer dat werkelijk gebeurt, werkt destabiliserend. Een van de verborgen oorzaken van de economische crisis is dat de mensen die de crisis zagen aankomen, ervoor kozen om er, via deze vorm van speculatie, zelf financieel winst uit te slaan (door 'short' te gaan, zoals dat heet) in plaats van dat zij aan de bel trokken en het probleem aan de kaak stelden. Dat je baat probeert te hebben van, en daardoor zelf bijdraagt aan, het failliet gaan van een bedrijf of het kapot gaan van een land, achten wij immoreel.

Gerechtigheid

De beloningsproblematiek illustreert ook een tekort in gerechtigheid. Banklen waren zo groot geworden, dat overheden er, wegens de

grote maatschappelijke gevolgen, niet voor konden kiezen ze failliet te laten gaan ('too big to fail'). Ze namen veel risico's en konden veel verdienen zolang de markt zich positief ontwikkelde, maar toen de markt keerde, werden de kosten van de te hoge risico's afgewenteld op de samenleving. Daarmee stond de beloning van bankiers niet in verhouding tot de bijdrage aan de algemene welvaart noch tot het bedrijfssucces. Dit alles duidt op een gebrek aan wederkerigheid. Als wij meer in staat zijn door de ogen van anderen naar onszelf te leren kijken, zoals de gouden regel ons voorhoudt, zouden wij ook meer inzicht

krijgen in wat een faire beloning is die in verhouding staat tot de maatschappelijke bijdrage die wij leveren.

Economen wijten het gedrag van banken aan zogenaamd 'moral hazard'. Maar het is de vraag of Nederlandse banken werkelijk bewust het risico op faillissement namen, omdat 'de staat' hen niet zou laten vallen. Want bankfaillissementen waren tot de economische crisis zeldzaam (sinds de Tweede Wereldoorlog zijn vier relatief kleine banken failliet gegaan, namelijk Texeira de Mattos, de Tilburgse Hypotheekbank, Van Der Hoop en

Een kunstobject; uitgebeeld wordt een bestaan van een mens levend uit de afvalbak

DSB) en vanwege het Nederlandse depositogarantiestelsel droegen banken zelf voor een groot deel het risico. Dit depositogarantiestelsel houdt in dat alle banken bijdragen in de dekking van de gegarandeerde spaartegoeden bij faillissement van een bank in de verhouding van het totale spaargeld. Toen in oktober 2009 DSB failliet ging, kreeg Rabobank daardoor, als grootste spaargeldbank, het gros van de rekening te betalen, maar ook banken met een ideëel karakter moesten meebetalen. Bovendien hadden totdat in 2008 Lehman Brothers failliet ging, slechts weinigen zich gerealiseerd hoe ver de globalisering was gevorderd en niet verwacht dat door de Amerikaanse hypotheekcrisis ook vele banken in Europa in problemen zouden worden gebracht.

Toch stond ook in Nederland het respect voor het eigendom van anderen bij sommige banken onder druk. De maatschappelijke functie van banken is immers dat zij een intermediair vormen tussen vragers en aanbieders van kapitaal en zorgen voor een afstemming van behoeften aan risico. De omvang van de financiële sector is echter de laatste decennia groter geworden dan deze intermediaire rol vereist, en de winstgevendheid van het bankwezen steeg harder dan die van de rest van de economie die het zou moeten dienen. Daarbij had de inschatting van risico's weinig prioriteit, ten dele ook doordat weinig mensen de risico's echt begrepen. Daarbij speelde ook de angst om achter te blijven bij andere banken. Want als andere banken goud geld verdienden aan bepaalde derivaten, was het onverstandig om dat niet ook te doen. Inmiddels zijn de balansen van de banken uit het lood geslagen en is het evenwicht

tussen de verschillende belanghebbenden verstoord. Voor een oplossing van de economische crisis is een herstructurering van de balansen van de banken een noodzakelijke voorwaarde om herstel en groei van de economie mogelijk te maken.

Gebrek aan wederkerigheid komt ook naar voren in de relatie met bedrijven. Banken stellen doorgaans strikte eisen ten aanzien van de solvabiliteit en liquiditeit van bedrijven waar zij krediet aan verlenen. Ook worden aan de banken strenge regels opgelegd via internationale verdragen. Het is al sinds de crisis van de jaren dertig van de vorige eeuw de vraag welke eisen aan het eigen vermogen moeten worden gesteld om eventuele tegenvallers op te vangen en de stabiliteit te garanderen.

Solidariteit

De gevolgen van de economische crisis raken vooral de mensen met een laag inkomenspotentieel, ook in de Nederlandse samenleving. De werkloosheid stijgt. Het aantal mensen met problemen om hun schulden af te lossen, neemt toe. Ondanks nieuwe maatregelen zullen de zorgkosten blijven stijgen. Overheidsvoorzieningen zullen verminderen. Al deze ontwikkelingen raken een brede groep van mensen, in het bijzonder mensen die in een kwetsbare financiële positie leven.

Vanaf 2011 komen steeds meer signalen bij de landelijke kerkelijke organisaties binnen dat er sprake is van een toename van financiële hulpvragen bij plaatselijke kerken en noodfondsen. Ook bij de voedselbanken is een stijging van het aantal wekelijkse pakketten te zien. Het Landelijk Katholiek Diaconaal

Beraad, Kerk in Actie, de werkgroep Arme Kant van Nederland/EVA en de Raad van Kerken in Nederland hebben inmiddels het initiatief genomen in 2013 opnieuw het oecumenisch Armoedeonderzoek te organiseren. Het doel van dat onderzoek is de diaconale hulp wegens armoede in kaart te brengen en aanbevelingen te doen voor het overheidsbeleid.⁹

Beschikbare cijfers over armoede in Nederland zijn gebaseerd op het Armoedesignalement dat het Sociaal Cultureel Planbureau en het Centraal Bureau voor de Statistiek in december 2012 publiceerden. Het aantal huishoudens dat moest rondkomen met een inkomen lager dan de lage inkomensgrens steeg van 515.000 in 2008 naar 604.000 in 2011 en zal naar verwachting verder stijgen naar 656.000 in 2013. Het aantal personen met een laag inkomen is daarmee gestegen van 1,05 miljoen in 2008 (6,7%) naar 1,33 miljoen in 2013 (8,5%). Het regeerakkoord tussen VVD en PvdA is hier nog niet in verwerkt, maar de effecten van de voorgenomen maatregelen worden veelal pas in 2014 zichtbaar. Van hen die momenteel werkloos zijn hebben 261.000 werklozen geen recht (meer) op een WW-uitkering en zijn aangewezen op bijstand of helemaal geen uitkering (NRC, 22-03-2013). Volgens de auteurs van het Armoedesignalement komt de stijging van de armoede vooral tot stand door koopkrachteffecten ten gevolge van bezuinigingen en lastenverzwaringen die mensen met een minimuminkomen extra hard treffen, zoals bijvoorbeeld de verhoging van het eigen risico bij de zorgverzekering en de verlaging van de huurtoeslag. Hetzelfde geldt voor de eigen bijdrage in de Geestelijke Gezondheids-

zorg en de korting op de kinderopvang. De publicatie 'De boodschappenmand 2012-Koopkracht in de praktijk' probeert door middel van interviews zichtbaar te maken wat dit voor het leven van de betrokkenen betekent.¹⁰ Uit de interviews blijkt dat velen zich afvragen 'Wat komt er nog meer op ons af?'

Er wordt ook wel gezegd dat de economische crisis is ontstaan door een teveel aan zorg voor de armen. De Amerikaanse overheid beoogde immers door het stimuleren van hypotheeken aan arme gezinnen de toegang tot de woningmarkt te verbeteren. Echter, juist het feit dat de Amerikaanse overheid het sociale probleem van het ontbreken van goede huisvesting voor arme gezinnen wilde oplossen via de financiële markten, komt voort uit de hierboven geschetste ideologie van grote weerstand tegen overheidsbemoeienis met de inkomensverdeling, belastingheffing en inkomenssteun aan arme gezinnen. Het werd aan de banken overgelaten om in deze sociale nood te voorzien. Achteraf moet worden geconstateerd dat deze benadering tekortgeschoten is, omdat toezicht faalde en afwenteling van de risico's plaatsvond. Alhoewel vrijemarktwerking belangrijk kan bijdragen aan een vermindering van armoede, zijn de gevolgen nooit zeker. Kritische analyse of de beoogde sociale effecten zich werkelijk voordoen en ook duurzaam zijn en of de mechanismes en regelingen om die in de hand te houden afdoende zijn, blijft daarom geboden.

Zorg voor de schepping

We noemden eerder de kwetsbaarheid van het milieu en de eindigheid van de aardse hulpbronnen. Alhoewel er steeds meer aan-

ducht is voor thema's als duurzaamheid en maatschappelijk verantwoord ondernemen, is de groei van het Bruto Binnenlands Product (BBP) nog steeds een van de belangrijkste richtsnoeren voor economisch beleid. Het is bekend dat daarin belangrijke zaken ontbreken die wél bijdragen aan ons welzijn, terwijl aan de andere kant zaken als groei worden bestempeld die hulpbronnen aantasten. De enorme kredietgroei die we wereldwijd hebben waargenomen, speelt hierin een belangrijke rol: de te betalen rentes zullen immers verdiend moeten worden uit economische groei. Daarmee kent het systeem een dwang tot groeien die ernstige gevolgen kan hebben vanwege de beperkingen die het leefmilieu ons oplegt. Willen we overleven en tegelijk ook anderen dan de rijke landen een fatsoenlijk bestaan gunnen, dan zullen we de voorwaarden aan de groei moeten stellen.¹¹

Bescheidenheid

Volgens de 21 minuten enquête uit 2009¹² wil de Nederlandse bevolking in grote meerderheid een solidaire samenleving waarin bescheidenheid en kwaliteit van bestaan centraal staan. Slechts een kleine minderheid van 10% van de bevolking noemt onze maatschappij bescheiden. Een mogelijke reden is dat de deugd van bescheidenheid problematisch lijkt in een marktcontext. In de markteconomie is het van essentieel belang dat je als producent of handelaar in staat bent om je product zo gunstig mogelijk voor te stellen. In zo'n competitieve omgeving zou je jezelf te kort doen als je niet al je 'goede werken' naar anderen communiceert, want anders zullen andere, minder gekwalificeerde mensen je voorbij streven. Toch kunnen wij ons afvragen of het economisch proces en wij als

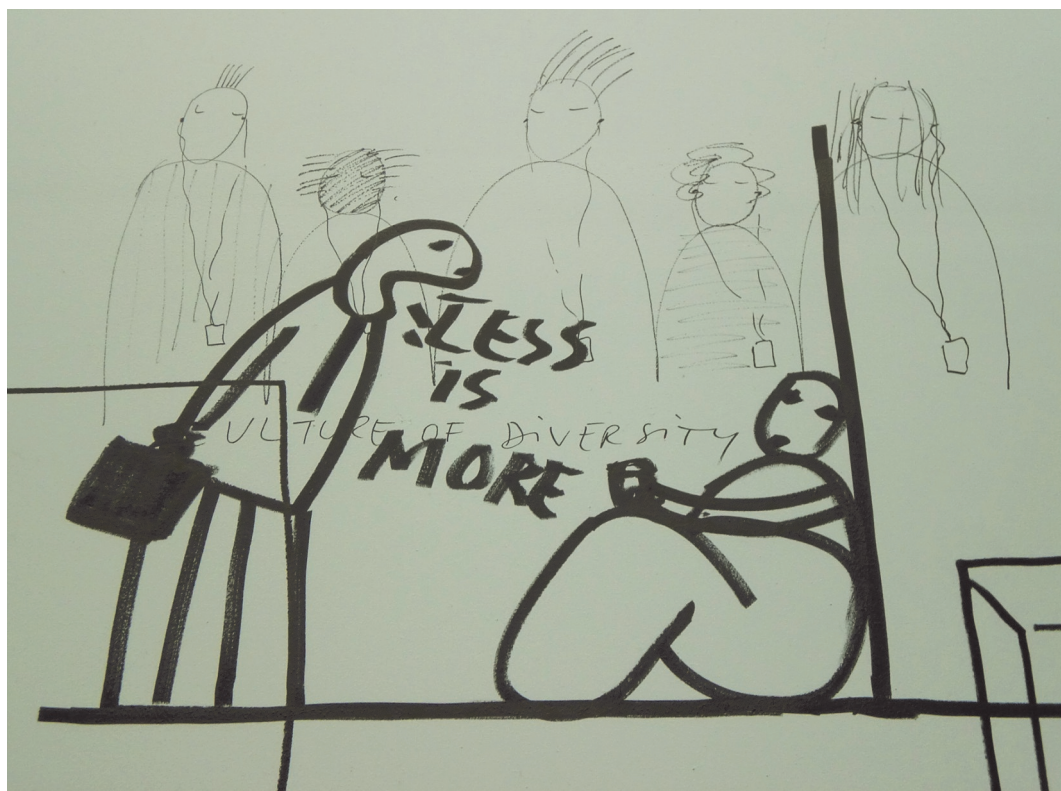

Duurzaam?

samenleving geen baat hebben bij meer bescheidenheid. Waar mensen in een organisatie niet ontvankelijk zijn voor kritiek, neemt de mogelijkheid op correctie zienderogen af. Die hardleersheid lijkt ook de financiële wereld parten te spelen. Pas wanneer er een innerlijke overtuiging ontstaat dat men gefaald heeft en anderen schade heeft berokkend, kan ook de bereidheid ontstaan om het eigen handelen te corrigeren om een herhaling te voorkomen. Het is niet gemakkelijk om de deugden van bescheidenheid en boetvaardigheid in praktijk te brengen. Bedrijven zien zich al gauw geconfronteerd met juridische schadeclaims zodra zij bepaalde fouten toe-

geven. Er is moed voor nodig om je zo kwetsbaar op te stellen.

Bescheidenheid is ook verwant met eenvoud. In het persoonlijk leven dient eenvoud de integriteit en maakt het gemakkelijker om de essentiële waarden van het leven in het oog te houden en tot uitdrukking te brengen. Dit contrasteert met het complexe moderne leven. De complexiteit vindt onder andere zijn uitdrukking in de producten die in de financiële wereld ontwikkeld zijn en verhandeld worden (zogenaamde 'morgage backed securities' en 'collateralized debt obligations'). Deze producten zijn dermate ingewikkeld,

Graffiti: dat je het maar weet

dat zelfs specialisten bij banken en toezicht-houders niet meer de waarde en het risico-profiel juist kunnen inschatten. Alhoewel er ook voordelen verbonden zijn aan deze innovatieve financiële producten in de zin van risicospreiding, verhoogt de complexiteit ervan de kans op marktfalen door verkeerde inschattingen en een grotere kans op manipulatie wegens het gebrek aan transparantie. Complexiteit is in zichzelf geen probleem. Zonder intellectuele uitdagingen zouden mensen zich onvoldoende kunnen ontwikkelen. Maar waar systemen door hun complexiteit een leven op zichzelf gaan leiden en waar het toezicht gebrekkig is, worden zij een bedreiging voor de samenleving en is een beweging naar vereenvoudiging en het bijstellen van ambities geboden. Dan is een betere inkadering van de beleidsvrijheid van diegenen die in dit systeem de doorslaggevende rollen spelen vereist, zodat zij meer verantwoordelijkheid nemen voor de externe effecten van hun beleid, in combinatie met meer en beter toezicht door toezichthouders.

Schuld en vergeving

In de voorgaande tekst hebben de voorbeelden waarom de kredietcrisis tot herbezinning aanleiding geeft, voornamelijk betrekking op het bankwezen en het handelen van bankiers. Wij onderkennen evenwel dat hebzucht en korte termijn winstbejag ook in andere sectoren voor velen verleidingen zijn waaraan ze niet het hoofd konden bieden, ook voor de consumenten die hoge leningen afsloten of hoge rentes op hun spaargeld probeerden te halen. De vraag is waar de scheidslijn ligt tussen schuld en gebrek aan het nemen van verantwoordelijkheid. Bovendien is de economische crisis niet zozeer

veroorzaakt door het handelen van individuen, maar door een cumulatie van gedragingen, risico's, beleid en het ontbreken van adequate 'checks and balances'. Er waren vele betrokkenen en de te verwachten uitkomst van soms zelfs wereldwijde processen was grotendeels onbekend. Dit betekent dat, als er van schuld gesproken kan en moet worden, deze ook in hoge mate collectief van aard is. Tegelijk kunnen we wél een onderscheid maken in de mate waarin verschillende partijen verantwoordelijkheid dragen. Instituties hebben een grote invloed uitgeoefend op het handelen van individuen.

Het is niet de taak van de kerken om mensen schuldig te verklaren. Dat geldt ook voor de kredietcrisis. Veel mensen hebben niet wilens en wetens onverantwoord gehandeld. Toch is het goed om in te zien dat er fouten zijn begaan. In de christelijke traditie is er ruimte voor schuldbesef juist door de kennis van Gods genade. In de relatie met God leidt de ervaring van liefde en genade ook tot toenemend inzicht in de eigen tekortkomingen. De liefdevolle acceptatie van ons door God, maakt dat wij de ruimte mogen vinden de fouten die we maken, te onderkennen, kritisch zelfonderzoek te doen, nieuw perspectief te zoeken en daarmee ook te werken aan verandering.

De genoemde voorbeelden zijn een aansporing om samen na te denken over waar het in het (economisch) leven om moet gaan, wat onze verantwoordelijkheid is en hoe wij daar samen invulling aan kunnen geven. De Raad van Kerken hoopt daarom dat een beweging van reflectie op het eigen economisch handelen en de instituties en economische systemen waarbinnen dit vorm krijgt, breed wordt gedeeld.

Een dergelijke bezinning vraagt eigenlijk van ons dat we terugkeren naar de tekentafel. De economische crisis vraagt om een positieve bezinning: 'Waar was het ooit voor bedoeld?' Waar waren de banken ook al weer voor opgericht? Waar ging het ons om in het onderwijs of in de zorg? Waarom verricht ik bepaalde werkzaamheden? Is dat alleen om het geld of om een bredere levensvervulling, waarbij mijn arbeid ook ten dienste staat van anderen? Een dergelijke positieve benadering biedt energie voor leerprocessen. Het gaat erom dat we op een fundamenteel niveau met elkaar in gesprek gaan over wat we eigenlijk willen met ons eigen leven en de samenleving. Dat sluit aan bij het verlangen van ieder mens om gelukkig te worden. Deze bewustwording kan een uitweg uit de economische crisis bieden. Belangrijk is dat ondanks de crisis de solidariteit weer zichtbaar en beleefd wordt. Dit vergt meer articulatie van de solidariteit die wel degelijk aanwezig is bij mensen, maar onvoldoende in de samenleving gestalte kan aannemen. We praten elkaar aan dat niemand solidair wil zijn, maar in de praktijk nemen we op vele plaatsen wonderen van medemenselijkheid waar. Voor velen geldt dat ze heel goed weten dat een leven afgekeerd van de ander en van het

ecosysteem dat ons draagt, geen leven is. Dat geldt ook voor ons dagelijks handelen. Mensen willen een bijdrage leveren. Prikkel daartoe van buitenaf inbrengen, bergt het gevaar van ontmoralisering in zich. Het tast de moraal aan van waaruit mensen verantwoordelijkheid willen nemen. Mensen worden dan ontmoedigd om vanuit eigen morele motieven een bijdrage te leveren.

Dit alles vergt een uitwerking op verschillende niveaus. Dat begint bij onszelf in de rol van manager, werknemer, consument, spaarder of belegger. Maar zonder veranderingen in de cultuur en structuur van organisaties gaat het niet. Daarom is het belangrijk dat ondernemersbesturen ook veranderen. De speelruimte van individuele bedrijven wordt mede bepaald door de marktomgeving en de 'civil society' (burgermaatschappij). Er ligt dan ook een taak voor tal van maatschappelijke en beroepsorganisaties om noodzakelijke veranderingen te faciliteren. De overheid is op haar beurt verantwoordelijk om de wetgeving hierop aan te passen.

Stellingen

1 Het behoort tot de taak van de kerken zich uit te spreken over de economische crisis. Het is geen taak van de kerken om beleidsmatige oplossingen voor de crisis aan te reiken; dat wordt ook niet van de kerken verwacht. Wel is het de opdracht van de kerken de vinger te leggen bij ontwikkelingen die strijdig zijn met waar kerken voor willen staan. 'Economie in dienst van leven' is daar een kernachtige omschrijving van: het gaat de kerken om een economie, en dus ook om een geld- en bankwezen, die in dienst staat van een leven zoals dat door God bedoeld is. Kernwoorden daarin zijn zorgzaamheid, gerechtigheid en duurzaamheid.

2 De economische crisis confronteert ons met fundamentele tekortkomingen in de ordening van de financiële sector van de economie. Die tekortkomingen zijn voor een belangrijk deel terug te voeren op een wijze van denken waarin de voornoemde dienstbaarheid geen rol meer speelt, en die getypeerd zou kunnen worden met het woord 'hybris', overmoed. Door deze ontwikkelingen heeft een sector die de samenleving moest dienen, deze juist in ernstige problemen gebracht. Binnen de sector is bezinning nodig op de fundamentele vraag naar de eigen functie en doelstelling en hoe gewaarborgd kan worden dat wat zich nu voordeed/voordoet, in de toekomst voorkomen wordt. In die zin biedt deze crisis ook nieuwe kansen. Een voorbeeld zou genomen kunnen worden aan financiële instellingen die zich van begin af aan gekeerd hebben tegen deze ontwikkelingen, omdat voor hen rendement op de korte termijn niet het enige is dat telt. Ook andere bedrijven hebben zich op de weg van het Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen begeven. Ook al is er veel kaf onder het koren, wij achten het desalniettemin een belangrijke ontwikkeling dat bedrijven een andere weg gaan en in hun activiteiten rekening houden met de lange termijn en met niet-financiële belangen.

3 Wat we in hevige mate aantreffen in de financiële sector, nemen we tegelijk ook buiten die sector waar: ook vele andere organisaties en instellingen zijn vervreemd geraakt van hun eigenlijke doelstellingen. Het denken in de financiële sector ging het handelen in de rest van de economie dicteren, een ontwikkeling die goed getypeerd zou kunnen worden met de zinsnede dat 'bedrijven instellingen werden waaraan je geld kunt verdienen in plaats van instellingen waarin je geld verdient'.

4 Er heeft zich, zo lijkt het, een wijze van denken meester gemaakt van onze samenleving die op veel punten strijdt met waar het ons in het samenleven om gaat: een menswaardig bestaan voor alle mensen, hier en elders, nu en in de toekomst. Tegelijk lijken maar weinigen zich geheel aan de voornoemde negatieve wijze van denken te kunnen onttrekken. Dat geldt ook voor kerken en gelovigen. In onze gesprekken werd deze wijze van denken aangeduid met onder meer de volgende woorden: managementdenken, alles wordt 'product', regelfetisjisme, financieel rendement als enige graadmeter voor wat goed of slecht beleid is, kortetermijndenken.

5 Aan de basis van deze ontwikkeling liggen fundamentele denkwijzen die correctie behoeven. In de oecumenische beweging (denk bijvoorbeeld aan het Conciliair Proces voor Gerechtigheid, Vrede en Heelheid van de Schepping) is hiervoor regelmatig aandacht gevraagd.

Allereerst het groeidenken zonder oog voor wat op een eindige aarde mogelijk is. Het besef van de noodzaak van duurzaamheid is groeiende, maar een verdere doorwerking in veranderingen in instituties en gedragspatronen die duurzaamheid bevorderen is nodig. We vragen hier nadrukkelijk aandacht voor 'de economie van het genoeg' of de eerdere notie van 'selectieve groei'.

Daarnaast is het van groot belang dat in het economisch leven een balans wordt gezocht tussen de belangen van alle betrokkenen ('stakeholders'): klanten, leveranciers, werknemers, aandeelhouders, andere kapitaalverschaffers en de samenleving als geheel. De ideologie waarin slechts deelbelangen (zoals aandeelhouders) gediend worden, heeft verregaande gevolgen gehad. Er is een mensbeeld geïntroduceerd dat stelt dat iedereen louter zijn eigenbelang nastreeft en ook móet nastreven om het beste resultaat te bereiken. Het dienen van het gemeenschappelijk belang werd verdacht en de rol en functie van de overheid als hoedster daarvan gebagatelliseerd. De mogelijkheid ergens geld aan te verdienen werd scheidsrechter over de vraag of een bepaald beleid wenselijk is.

De inzet van mensen 'om niet' voor elkaar is onverminderd groot

Tenslotte dient het denken dat marktkrachten en marktmechanismen afdoende en efficiënte elementen zijn bij het ordenen van maatschappelijke, economische interacties, en dat liberalisering van regelgeving wenselijk is – een denken dat mede ten grondslag lag aan de crisis –, voortdurend kritisch tegen het licht van de economische praktijk te worden gehouden.

6 We constateren dat ook de overheid zich niet aan deze tendensen heeft kunnen onttrekken. De overheid heeft zich op verschillende terreinen als hoedster van het gemeenschappelijk belang teruggetrokken vanuit de gedachte dat de markt die taak beter zou kunnen vervullen. Dit heeft geleid tot een beleid dat het vertrouwen in de overheid bij velen ondermijnt, een ontwikkeling die buitengewoon schadelijk is voor de democratie.

7 Op het niveau van het individuele handelen lijkt er sprake van een paradox. Enerzijds is de inzet van mensen 'om niet' onverminderd groot. Onderling hulpbetoon en solidariteit lijken minstens zo sterk te zijn als voorheen. Tegelijkertijd hebben velen een daarmee strijdig beeld van de ander en van de samenleving als geheel, dat gekleurd wordt door wantrouwen. Mensen die voor zorgzaamheid zijn, denken dat ze een slinkende minderheid zijn. Op het niveau van het beleid is met het eerste (de bestaande solidariteit) weinig gedaan en met het tweede (onderling wantrouwen) des te meer. Dit kwam voort uit de gedachte dat concurrentie en het nastreven van het eigenbelang belangrijke structurerende principes zijn, ook als het gaat om zaken als zorg en onderwijs. De solidariteit in de samenleving is niet verdwenen, maar krijgt op deze manier geen plaats en vorm meer. Eenzelfde ontwikkeling nemen we waar bij het dragen van verantwoordelijkheid. In de zorg bijvoorbeeld zijn op sommige plaatsen vormen van regelgeving ingevoerd die gebaseerd lijken op wantrouwen en regelzucht, en daardoor arbeidsvreugde en eigen inzet ondermijnen. Juist die elementen die we zouden kunnen aanduiden als het cement van het gebouw van de samenleving, moeten niet verdwijnen. Dan wordt werkelijk samenleven onmogelijk. Het dient de zorg van een ieder te zijn dat de basis van vertrouwen hersteld wordt en dat onderling vertrouwen en hulpbetoon alle kans krijgen te bloeien.

8 De geldcreatie dient het gemeenschappelijk belang. In de aanloop van de economische crisis is er een overmaat van kredietgroei ontstaan, die deels speculatieve uitwegen zocht en de reële economie in gevaar heeft gebracht. Het huidige ruime monetaire beleid in de V.S. lijkt deze ontwikkeling eerder te versterken dan af te remmen. Een bezinning op goed geldgebruik is nodig om de instabiliteit die veroorzaakt wordt door een groeiende financiële dominantie, in te dammen.

Waar staat u?

Gespreksvragen

- 1 R. Haan stelt in zijn preek dat het centrale woord in de Bijbel niet 'eigenbelang' is, doch 'liefde'. Maar is deze Bijbelse liefde ook praktisch toepasbaar in economische relaties van elke dag, als ondernemer, manager, werknemer, consument? Zo ja, hoe dan? Zo nee, waarom niet? Wanneer is er sprake van een gezond eigenbelang en hoe verhoudt zich dat tot christelijke waarden zoals de 'agapè'?
- 2 Een van de aspecten van het sabbatjaar betreft de kwijtschelding van schulden. Denkt u dat dit ook in de huidige crisis op een bepaalde manier van toepassing is? Zo ja, hoe? Zo nee, waarom niet?
- 3 Aan welke signalen kan men afleiden of geld of bezit een mammon aan het worden is? Ziet u daar voorbeelden van in de maatschappij?
- 4 Velen vinden dat de economische crisis en de wijze waarop deze bestreden wordt, onrechtvaardig uitwerkt. Bent u het daarmee eens? Kunt u concreet aangeven hoe u de crisis wilt aanpakken?
- 5 Hebben wij als gewone burger ook 'schuld' aan de economische crisis? Bijvoorbeeld in ons consumentisme of ons spaargedrag en aangaan van schulden?
- 6 Hoe ervaart u persoonlijk de spanning tussen christelijke levensstijl en uw rol als manager, werknemer, spaarder of belegger in de markteconomie, als het gaat om de christelijke waarden die in deze brochure beschreven worden, zoals gerechtigheid en nederigheid?
- 7 Kunnen de kerken in deze situatie een (profetische) stem laten horen? Zo ja, wat dient dan de boodschap te zijn? Welke taak hebben predikanten of priesters in dezen?
- 8 Waar ziet u dat aanzetten tot een houdbare economie zich in de praktijk voordoen? En hoe kunnen deze worden versterkt?

Ter bezinning

1 U bent tot de conclusie gekomen dat u zult moeten bezuinigen op de uitgaven om op langere termijn uw geldhuishouding in balans te kunnen houden. U zit (samen met uw huisgenoten) aan tafel en maakt een lijstje van uitgavenposten die in aanmerking komen om te beknootten:

- vakantie(s)
- giften
- consumptie-uitgaven: eten en drinken, kleding
- sporten
- abonnementen
- hobby's, cultuur, kunst

Waar zou in uw situatie het accent komen te liggen? Zijn er posten die voor u 'heilig' zijn? Hoe gevoelig bent u voor de sociale druk uit uw omgeving?

2 Uit de nota blijkt dat de crisis waar wij nu wereldwijd mee te maken hebben niet één oorzaak heeft, maar dat het een combinatie van factoren is. Wat zou er volgens u nodig zijn om het tij ten goede te keren? Welke van de onderstaande mogelijkheden heeft uw voorkeur?

- Er moet een strengere controle komen op de bankensector vanuit een onafhankelijke instelling.
- De bonussen moeten per direct ingetrokken worden en met het geld wat vrij komt zouden de banken zichzelf moeten repareren.
- Er moet van onderop gewerkt worden aan een mentaliteitsverandering waardoor er meer respect komt voor de schepping en menselijke waardigheid van iedere persoon.
- De genoemde oorzaken van de crisis kunnen een uitgangspunt zijn om ons te bezinnen op de vraag hoe er op lokaal niveau via de kerken initiatieven genomen kunnen worden om de nood in onze naaste omgeving als gevolg van de crisis te lenigen.

3 Jongerenwerkers in uw gemeente/parochie hebben het plan opgevat om met een groep jongeren deel te nemen aan een bouwproject in Ghana. Het is de bedoeling om in de zomervakantie drie weken samen met de lokale bevolking een schoolgebouw neer te zetten voor jonge kinderen. Het plan vergt gedegen voorbereiding waarbij de jongeren sponsorgelden bij elkaar moeten zien te sprokkelen met karweitjes en acties. Hoe zou u reageren?

- U stimuleert uw kind om mee te gaan doen.
- U voelt zich niet geroepen om het plan met uw kind te bespreken.
- Uw kind is enthousiast, maar u stelt voorwaarden: de eigen opleiding gaat voor, het schooljaar moet goed worden afgerond alvorens uw kind zich bezig kan gaan houden met activiteiten ten behoeve van dit plan.
- Uw kind loopt niet warm voor dit soort tijdsbestedingen. U besluit het project met eigen middelen te sponsoren.

4 De nieuwe iPhone 5 is uit! Hoe reageert u?

- U behoort tot de groep mensen die deze iPhone als een must-have beschouwen;
- U overlegt met uw huisgenoten over de aanschaf;
- U haalt uw schouders op en houdt het bij uw oude toestel;
- U beschouwt dit soort producten en het hele proces eromheen als een aanslag op de duurzaamheid;
- U bent van mening dat de investeringen in de ontwikkeling en productie van een nieuwe smartphone beter ten goede zouden kunnen komen aan andere zaken.

5 Uw kind volgt een opleiding. Een gerenommeerd instituut biedt in de zomervakantie gedurende zes weken een verbredings- en verdiepingscursus aan die in het verlengde ligt van de opleiding. De kosten van deze cursus zijn 4.000 euro. Het argument dat uw kind ter motivatie voor deelname aandraagt, is dat de kansen op de arbeidsmarkt aanzienlijk stijgen met een certificaat van dit instituut op zak. In principe zou u als ouder de kosten kunnen betalen. Wat doet u?

- U bent van mening dat uw kind nu op een leeftijd is gekomen dat het de financiële consequenties van de eigen keuze kan dragen. U zegt dat dat het maar een baantje moet zoeken om de kosten te dekken.
- U test de motivatie van uw kind en stelt voor dat het eerst de helft van de kostendekking bij elkaar spaart alvorens u het tegemoet komt met de andere helft.
- U trekt gul uw portemonnee en stimuleert uw kind om zich snel in te schrijven.
- U stelt uw kind voor om eerst de onderhavige opleiding af te ronden en een paar jaar te gaan werken. Pas daarna kan de inschrijving voor dit instituut weer ter sprake komen.
- U stelt dat het absurd is om je te laten meeslepen in de argumentatie van het instituut dat betoogt dat hun studenten een pré hebben als ze de arbeidsmarkt opkomen. Het gaat er niet om wat je doet maar hoe je je werk (maakt niet uit wat) doet.

6 Is de economische crisis aanleiding om na te denken over uw eigen gedrag met betrekking tot geld en banken? Bent u bekend met de eerlijke bankwijzer

(www.eerlijkebankwijzer.nl)? Hieronder volgen twee vragen om verder over na te denken.

- Heeft u er ooit over gedacht om uw huisbankier aan te spreken op betrokkenheid bij duurzaam en ethisch handelen?
- Heeft u ooit overwogen om uw spaargeld, hypotheek, beleggingen en rekening courant onder te brengen bij banken die duurzaamheid en ethisch handelen hoog in het vaandel dragen, zoals bijvoorbeeld de Triodos- en ASN-bank?

¹ Economie in dienst van leven, Oecumenische Bezinning, 2002, nr. 23

² Zie Albert, M. (1991), *Capitalisme contre capitalisme*, Parijs, Editions du Seuil. Voor verschillende vormen van kapitalisme, zie ook Van de Klundert, T. (2005), *Vormen van kapitalisme*. Markten, instituties, macht. Utrecht, Lemma.

³ Friedman, M. (1999), The Business Community's Suicidal Impulse, *Cato Policy Report*, March/April 1999, Vol. 21, No. 2.

⁴ Graafland, J.J. en Compen, B. (2012), Economic freedom and life satisfaction: a cross country analysis, with Bart Compen, Center DP CentER 2012, <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=122605>; http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2057751.

⁵ Long, B. (2011), Adam Smith's Theodicy, in: P. Oslington (ed.), *Adam Smith as Theologian*, London: Routledge, blz. 98-105.

⁶ Laan, G. van der; Ees, H. van; Witteloostuijn, A. van (2010) Is pay related to performance in the Netherlands? An analysis of Dutch executive compensation, *De Economist*, vol. 158, nr. 2 p.123-149.

⁷ De leden van het belangrijkste besluitvormingsorgaan van de ECB, de 'governing council', zijn deskundigen bestaande uit de presidenten van de nationale centrale banken. De bedoeling hiervan is dat de ECB onafhankelijk is en dat politici geen directe invloed op het monetaire beleid kunnen uitoefenen, alleen indirect door de benoeming van die deskundigen.

⁸ Zie daarvoor <http://csc.ceceurope.org/index.php?id=834> en http://www.raadvankerken.nl/pagina/93/charta_oecumenica.

⁹ Voor meer informatie zie 'Armoedesignaal 2012'. Dit is een uitgave van Kerk in Actie, de werkgroep Arme Kant van Nederland/EVA (Economie, Vrouwen en Armoede), de Raad van Kerken in Nederland en het Landelijk Katholiek Diaconaal Beraad. Het document is alleen digitaal beschikbaar via www.kerkinactie.nl en www.armekant-eva.nl

¹⁰ De publicatie 'De Boodschappenmand 2012 – Koopkracht in de praktijk' is een uitgave van de werkgroep Arme Kant van Nederland/EVA van de Raad van Kerken en het arbeidspastoraat DISK (Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de Kerken).

¹¹ Over deze thematiek zijn ook publicaties van de Raad van Kerken verschenen. Zie bijvoorbeeld: Kwetsbaarheid, verantwoordelijkheid en moed. Klimaatverandering: het moment van de waarheid, 2009, nr. 34, 28 pagina's, <http://www.raadvankerken.nl/fman/861.pdf>.

¹² Het 21 minuten onderzoek was een initiatief van McKinsey en de Publieke Zaak. Zie <http://www.denationaledialogoel.nl/empty/land.aspx>.

Onder vermelding van de titel te bestellen bij:

Raad van Kerken in Nederland
Kon. Wilhelminalaan 5
3818 HN Amersfoort
☎ 033 4633844
✉ rvk@raadvankerken.nl
🌐 www.raadvankerken.nl

Prijs: € 5,50 (inclusief portokosten)

Amersfoort, 2013

Bij de voorbereiding van de brochure zijn twee rondetafelgesprekken georganiseerd, waarbij de volgende economen, filosofen en theologen uit de achterban van de Raad van Kerken zijn geconsulteerd:

Roel Beetsma (hoogleraar Macroeconomie UvA), Erik Borgman (hoogleraar Theologie van de religie TiU), Lans Bovenberg (hoogleraar Economie TiU), Jan-Willem van den Braak (hoofd stafgroep Levensbeschouwing en Ondernemen VNO-NCW), Govert Buijs (hoogleraar Politicologie en Levensbeschouwing VU), George Gelauff (onderdirecteur CPB), Bob Goudzwaard (emeritus hoogleraar Economie VU), Roelf Haan (voormalig voorzitter Raad van Toezicht Solidaridad, voorheen werkzaam bij ministerie van Financiën en IMF), Eelke de Jong (hoogleraar Internationale Economie RU), Emile Lohman (voormalig voorzitter Raad van Bestuur UMC St Radboud en Reliëf), Gert van Maanen (voormalig lid Raad van Bestuur ING-bank en general manager Oikocredit), Ad van Nieuwpoort (predikant PKN Bloemendaal en Overveen), Hans Opschoor (emeritus hoogleraar Economie ISS), Irene van Staveren (hoogleraar Ontwikkelingseconomie ISS, lid Sustainable Finance Lab), Nout Wellink (voormalig president van De Nederlandsche Bank)

COLOFON

Tekst

De tekst is geschreven door een werkgroep binnen de beraadgroep Samenlevingsvragen van de Raad van Kerken, bestaande uit:

Johan Graafland, lid beraadgroep, econoom, theoloog, hoogleraar 'economie, onderneming en ethiek' aan de Tilburg University met Economische ethiek en Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO) als belangrijke aandachtspunten.

Trinus Hoekstra, secretaris beraadgroep, theoloog, projectmanager Kerk in Actie en mededirecteur DISK.

Hettie Pott-Buter, voorzitter beraadgroep, econoom, voorheen werkzaam als Universitair Hoofddocent Algemene Economie aan de Universiteit van Amsterdam.

Greetje Witte-Rang, vicevoorzitter beraadgroep, theologe, onderzoeker op terrein economie en oecumene.

Bijdrage 'Ter bezinning'

Agnes Fennis

Eindredactie

Klaas van der Kamp en Beppie van Laar

Foto's/afbeeldingen

Raad van Kerken;
Shutterstock.com (claffra, pag. 11; Christian Bertrand, pag. 12; fotogeng, pag. 16)

Ontwerp

Omslag: Marijke Kamsma – bliksemzwart.nl